

УДК 93/94:930.2

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10\(16\)-1138-1156](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10(16)-1138-1156)

Хоменко Олена Олександрівна кандидат історичних наук, завідувач кафедри інформаційної, бібліотечної, архівної справи та соціально-політичних і гуманітарних дисциплін, ПВНЗ «Європейський університет», вул. Абаканська, 102, м. Пирятин, 37000, <https://orcid.org/0009-0003-3428-7417>

Маруховська-Картунова Ольга Олександрівна кандидат філософських наук, доцент, зав. секції суспільних наук кафедри іноземних мов та загальноосвітніх дисциплін, Університет економіки та права «КРОК», вул. Табірна, 30-32, м. Київ, 03113, <https://orcid.org/0000-0002-5207-0671>

Тішко Лілія Володимирівна кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії, Дніпровський державний аграрно-економічний університет, вул. С. Єфремова, 25, м. Дніпро, 49600, <https://orcid.org/0000-0002-1979-9495>

АНАЛІЗ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРИЧНИХ ФАКТІВ ТА ПОДІЙ В ІСТОРИЇ УКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЮ ПРОПАГАНДОЮ

Анотація. У статті акцентовано увагу на найбільш поширених історичних фейках, що використовує російська пропаганда у інформаційній війні проти України; окреслено витoki цих фейків та їхні трансформації. Історичні фальсифікації, спотворення, табування – це було та є частиною інформаційної війни російської пропаганди проти України та українців. Свою потужну пропагандистську кампанію російська федерація скеровує як на внутрішнього споживача (всередині країни), так і безпосередньо на населення України та багатьох інших країн. Більшість історичних фейків російської пропаганди своїми витокami сягають ще часів російської імперії та СРСР. Переживши певні трансформації, вони особливо актуалізовані в інформаційному просторі після 2014 р. Основоположними стрижнями російської пропаганди щодо фальсифікації фактів та подій в історії України є: «братні народи росіяни та українці» (витoki наративу – в XVII ст.); одноосібне присвоєння киеворуської культурної спадщини (обіграється подібність слів Русь та росія, образ князя Володимира Великого,

православна спадщина тощо); «Україна – країна, якої немає» (вигадка австрійського генштабу, створена владіміром лєнінім, возз'єднана сталінім і т.ін.); перемога у Другій світовій війні (яка трактується як «великая отечественная» й хронологічні рамки звужені до 1941-1945 рр.); привласнення перемоги у Другій світовій війні, при одночасному применшенні ролі інших країн та, зокрема, паплюження ролі українців та України у цій війні. Окремим пунктом в російській пропаганді є «Крим-наш» – сакралізація Криму як споконвічно російської території, стирання згадок про будь-які поразки, пов'язані з Кримом, а також нищення пам'яті про кримських татар та інші народи, які з давніх-давен проживали в Криму. Також акцентується увага на виключному внеску російської імперії та СРСР у розвиток південних та східних областей України.

Ключові слова: історичний фейк, історичний міф, фальсифікація, наратив, інформаційна війна, російська пропаганда, Україна.

Khomenko OlenaOleksandrivna Candidate of History, Head of the Department of information, library, archival affairs and socio-political and humanitarian disciplines, European University, Abakanska St., 102, Pyriatyn, 37000, <https://orcid.org/0009-0003-3428-7417>

Marukhovska-Kartunova OlgaOleksandrivna Candidate of Philosophical Science, Associate Professor, Head of Social Sciences Section, Professor at the Department of the of Foreign Languages and General Education Disciplines, University of Economics and Law «KROK», Tabirna St., 30-32, Kyiv, 03113, <https://orcid.org/0000-0002-5207-0671>

Tishko Liliya Volodymyrivna Candidate of Historical Sciences, senior lectures Department of Philosophy, Sociology and History, Dnipro State Agrarian and Economic University S. Yefremov St., 25, Dnipro, 49600, <https://orcid.org/0000-0002-1979-9495>

ANALYSIS OF FALSIFICATION OF HISTORICAL FACTS AND EVENTS IN THE HISTORY OF UKRAINE BY RUSSIAN PROPAGANDA

Abstract. The article deals with the most common historical fakes used by Russian propaganda in the information war against Ukraine; the origin of these fakes and their transformation are outlined. Historical falsifications, distortions, taboos are part of the information war of russian

propaganda against Ukraine and Ukrainians. The Russian Federation directs its powerful propaganda campaign both at the domestic consumer (within the country) and directly at the population of Ukraine and many other countries. All possible resources have been used for this over many years. Most of the historical fakes of Russian propaganda date back to the times of the Russian Empire and the USSR. Having experienced certain transformations, they are especially updated in the information space after 2014. The fundamental pillars of Russian propaganda regarding the falsification of facts and events in the history of Ukraine are: "fraternal nations, Russians and Ukrainians" (origins of the narrative - in the 17th century); single-handed appropriation of the Kyivan Rus cultural heritage (the similarity of the words Rus and Russia, the image of Prince Volodymyr the Great, Orthodox heritage, etc. is exploited), "Ukraine is a country that does not exist" (a fiction of the Austrian General Staff, created by Vladimir Lenin, reunited by Stalin, etc.); the victory in the Second World War (which is interpreted as "great patriotic" and the chronological framework is narrowed to 1941-1945); appropriating the victory in World War II, while downplaying the role of other countries and, in particular, downplaying the role of Ukrainians and Ukraine in the war. A separate point in Russian propaganda is "Crimea is ours" – the sacralization of Crimea as originally Russian territory, the erasure of references to any defeats related to Crimea, as well as the destruction of the memory of the Crimean Tatars and other peoples who from ancient times have long lived in the Crimea. Attention is also focused on the exceptional contribution of the Russian Empire and the USSR to the development of the southern and eastern regions of Ukraine.

Keywords: historical fake, historical myth, falsification, narrative, information warfare, Russian propaganda, Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах війни, яку веде Росія проти України, задіяні різні важелі впливу, причому важливу роль у цьому відіграє інформаційна пропаганда, зокрема, фальсифікація історичних фактів і подій з історії України та відповідні маніпуляції цією тематикою в медіа, академічному середовищі, на міжнародних політичних майданчиках тощо. Історичні фейки, підкріплені ідеологічними кліше, з боку агресора формують відповідне семантичне медіа-середовище, а також на рівні буденної свідомості й комунікації впливають на категорії мислення, що поглиблюють ситуацію світоглядної розбалансованості та невизначеності, тобто мають деструктивний вплив. Це все є серйозними викликами для національних інтересів України та українського суспільства.

Вміння аналізувати історичні фейки, їхні витоки, трансформації та напрямки впливу – важлива складова у професійній діяльності вітчизняних істориків. Тому розвінчання історичних міфів та фейків, роз'яснення аргументації, просвітницька робота з використанням сучасних технологічних досягнень є частиною боротьби українського народу проти російського агресора та наближення Перемоги України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання історії задля досягнення тих чи інших політичних, воєнних, економічних та інших цілей – не винахід сьогодення. Зокрема, у книзі британського журналіста і письменника Отто Інґліша (псевдонім Ендрю Скотта) «Фейкова історія: десять великих брехень і як вони сформували світ» на прикладі 10-ти великих історичних маніпуляцій (міфи Другої світової війни, пригоди Христофора Колумба, образи Вінстона Черчилля та Авраама Лінкольна та ін.) розкрито, як саме, завдяки історичним фейкам сформувалися наші історичні знання про ті чи інші події та як вони відображені у сьогоденні [1]. Однак, саме російська пропаганда, на наше глибоке переконання, використовує історію як один із засобів ведення інформаційної війни проти України. Фальсифікація історії України російською пропагандою давно вже стала предметом наукового аналізу вітчизняних істориків. Окрім них, розвінчанням російської пропаганди займаються також політологи, журналісти, культурологи та ін., тобто, можна вести мову про міждисциплінарний підхід у вивченні даної теми. У статті дослідницьку увагу зосереджено на напрацюваннях Г. Абдулаєвої, К. Галушка, Я. Грицака, Л. Залізняка, В.Єрмоленка, В. Мараєва, Р. Марутян, В. Павлова, Я. Примаченко, О. Стяжкіної. Чимало для інформування громадян різних країн щодо історії України, її окремішності від росії, перебігу сучасних подій зробив відомий американський історик Тімоті Снайдер, який створив після російського вторгнення в Україну для світової аудиторії курс лекцій під назвою «Створення сучасної України».

Мета статті – аналіз та систематизація наукових та науково-популярних напрацювань вітчизняних істориків, скерованих на якомога ширше представлення в інформаційному просторі нашої аргументованої відповіді на російську пропаганду щодо спотворення та фальсифікації історії України, зокрема розвінчання історичних міфів та фейків, створених росією щодо найбільш важливих фактів та подій в історії зародження, становлення та розвитку української державності.

Виклад основного матеріалу. Про важливу роль історії у функціонуванні держави та суспільства й розуміння цієї ролі свідчать факти, що на окупованих українських територіях росіяни масово

знищували і знищують шкільні та університетські підручники з історії України, грабують культурні цінності, таким чином намагаючись стерти нашу історичну та культурну пам'ять.

Аналіз, спростування й аргументоване пояснення для широкого загалу фальсифікації історії України російською пропагандою – ключові завдання українських істориків, які свої наукові інтереси зосередили в цій царині. На порядку денному – питання реінтеграції української історичної науки в європейський культурно-інформаційний простір.

До речі, нещодавно Раймонде Міглінайте (Оперативна робоча група зі стратегічних комунікацій Європейського Союзу) не даремно зазначила, що «для кремля історія – це не щось, що треба вивчати і пам'ятати. А щось, чим треба керувати, аби виправдати сучасні дії росії». Адже саме історична політика стала для російської пропаганди чи не головним засобом «м'якої сили» у веденні війни проти України. Особливо вона активізувалася після промови путіна до 60-річчя «великої вітчизняної війни» [2].

Військовий історик Василь Павлов у одному зі своїх інтерв'ю схематично окреслив певну схему російської антиукраїнської історичної пропаганди: «Умовно першими лиходіями були «мазепинці». Все що відбувалося поганого в російській імперії – в усьому були винні «мазепинці». Коли в Україні зароджувалися ідеї незалежності в 19 столітті і створення української автономії на початку 20 століття – у цьому були винні «мазепинці». Потім, у перші роки радянської влади в усьому були винні «петлюрівці». Пізніше їх місце зайняли «бандерівці». А ми в російському міфі вже еволюціонували до рівня «фашистів» [3]. Це – лише один з векторів російських фейків проти України як держави та українського народу.

Надалі, в рамках даної статті, планується зупинитися на розгорнутому викладі матеріалів, які формують новий історичний дискурс у боротьбі проти російської інформаційної війни. У зв'язку з цим, слід погодитися з думкою історикині Рени Марутян, що «Україна, яка протягом всіх років незалежності була об'єктом деструктивних інформаційно-психологічних впливів східного сусіду сьогодні вступила в нову еру когнітивного протистояння» [4].

Ще до 2014 р. (а після 2014 р. – з посиленою інтенсивністю) Україна постійно була об'єктом комплексних операцій з боку росії в інформаційному, комунікативному та когнітивному вимірах, але успіх цих заходів був зумовлений не так «професіоналізмом російської сторони, скільки її скрупульозним вивченням слабких місць конкретних

цільових груп – їхніх звичок, ціннісних настанов, інформаційної (цифрової та медіа-) грамотності, стійкості систем кібербезпеки тощо» [5, С. 1].

Відомо, що сучасні війни охоплюють фізичний, інформаційний та когнітивний виміри. У контексті нашого дослідження важливим є когнітивний вимір «російського пропагандистського катка». Він охоплює ідеологію, релігію, мову, історичну пам'ять, історію. Наприклад, бачимо це на прикладі окупації та анексії Криму. Першопочатково було саме когнітивне вторгнення: постійне повторення представниками росії мантри про те, що «Крим – сакральне для росіян місце» (наприклад, виступ Михаїла Ходорковського перед студентами Київської політехніки), порівняння заробітних плат та пенсій в росії та Україні не на користь України, маркування історико-культурного простору Криму саме як російського («в Криму жив Антон Чехов» – один з таких смислоутворюючих наративів російської пропаганди). І лише після міцного вкорінення в свідомості багатьох людей таких штампів відбулося фізичне вторгнення – «ввічливі люди», «зелені чоловічки» окупували Крим [4].

Принагідно відзначимо, що 21 лютого 2022 р. владімір путін зробив низку заяв, серед яких були озвучені його уявлення про історію СРСР, росії, взаємини з Україною, НАТО та ще чимало чого іншого. У розрізі нашого аналізу важливо більш предметно зупинитися на реакції вітчизняних істориків на «історичні сенси» путіна. Так, вітчизняний історик Кирило Галушко прокоментував озвучені російським диктатором історичні фейки, які вже неодноразово були спростовані протягом останніх 10-15 років. Але, попри це, вони продовжують активно використовуватися російською пропагандою та, що небезпечно – сприйматися за чисту монету, в тому числі, й серед українського населення. Якщо простежити за виступами путіна у різні роки, то можна помітити зміни у його риториці щодо питань історії. Першопочатково виступи були просякнуті радянськими кліше та наративами («братній український народ», «спільна перемога у війні» тощо). З 2008 р. він вже звернувся до дорадянських, російсько-імперських кліше (великороси, малороси). Також в орбіту російської пропаганди залучився вислів «австрійський генштаб», де, буцімто, вигадали українців та Україну. До «австрійського генштабу» долучився і Ленін, який також «створив Україну», й Сталін, який «воз'єднав Україну», і Хрущов з «подарованим Кримом». Із цих взаємозаперечуваних та взаємовиключних псевдосентенцій у путіна й відбувається жонгливання ідеєю про нелегітимність української

держави: «Ми повертаємося до ситуації 1917 року, коли за подібних обставин Тимчасовий уряд утворював автономну Україну у межах 5-ти губерній, а врешті вона утворилася у межах 9-ти – Українська народна республіка. В уявленні російських вождів Україна – це лише північ і захід. А південніше, хоч там також живуть малороси, це чомусь не Україна. В чому критерії? Вони не могли пояснити ні тоді, не можуть пояснити і сьогодні» [6].

Міністерство культури та інформаційної політики України та Український інститут національної пам'яті у квітні 2022 р. започаткували проєкт «Історичний спротив»: «У цього всього єдина мета – допомогти тримати історичний фронт, який завжди був присутній у російсько-українському протистоянні та супроводжував спроби Росії поглинути Україну». Перший прямий ефір відбувся 27 травня 2022 р. і був присвячений міфу про «братні народи». Ведучий, голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович розпитував відомого українського історика, професора Ярослава Грицака, звідки ж взявся цей міф та, головне – як позбутися його як в інформаційному просторі, так і в свідомості людей? Як зазначив Ярослав Грицак, і в давнину, і в наш час людина потребує міфів. Оскільки кожна спільнота має свій засновницький міф, то свого часу, як це не парадоксально, до творення такого засновницького міфу долучилася київська інтелектуальна еліта XVII ст. То були часи, «коли Козацька держава увійшла до складу Московського царства, майбутня імперія була великою, але відсталою і дуже потребувала освіченої еліти». Власне, для зміцнення імперії, яка, через релігійну спільність, для тогочасних київських інтелектуалів, виглядала «своєю», і був створений міф про існування «слов'янського народу». Вперше про це йшлося в підручнику «Синописі Київському», який перевидавався до початку XIX ст. [7]. Основні думки та ідеї «Синопису Київського» написані у відповідності до тогочасної політичної кон'юнктури та просякнуті великоімперським шовіністичним духом [8]. Однак, до XIX ст. була відсутня ідея «братства», вона зародилася вже в XIX ст. під впливом романтизму, а після Другої світової війни, в роки пізнього сталінізму, до неї додалася ідея щодо «старшого» та «молодшого» брата. Її було закріплено помпезним й масштабним «святкуванням» 300-річчя Переяславської унії у 1954 р., яке в офіційній радянській ідеології трактувалося як «возз'єднання» України з росією. «Святкування» тривало майже місяць, тоді у Києві, Львові та Москві пройшли військові паради; по радіо (телебачення тоді ще не було масово доступним) транслювали виступи, в яких стверджували, що без

росії Україна ніколи б не мала щасливого й заможного життя. Отож, остаточно історичний фейк про «братні народи» і про «старшого брата», переживши кілька століть трансформацій та політичних трактувань, закріпився в свідомості мільйонів людей на середину ХХ ст. і продовжує активно використовуватися вже в наші дні російською пропагандою задля легітимації територіальних та будь-яких інших претензій росії щодо України.

Прагнення росії привласнити собі спадщину Русі Ярослав Грицак пояснює намаганням обґрунтувати свої невдалі спроби модернізації «іншістю», окремим, унікальним шляхом, відмінним від Європи, але дуже історично вивіреним та притаманним виключно їм: «Міф «русского міра» маскує велику російську невдачу, що росія так і не змогла модернізуватися». Спростовуючи претензії росії на спадщину Русі, професор Грицак стверджує: «Русь була в першу чергу європейським утворенням. <...> Навіть після монгольської навали ті частини Русі, які залишилися на Заході – Галицько-Волинське князівство – далі зберігали ці зв'язки. <...> Для мене Україна – це Русь плюс Європа. Натомість росія – це Русь мінус Європа. Русь була частиною європейського простору, і цей зв'язок у випадку українських земель і певною мірою білоруських практично не переривався» [7]. Метафорично Ярослав Грицак висловився й про головні історичні відмінності між українцями та росіянами: «В Україні неможливий путін, а в Москві неможливий Майдан. Українська історія пишеться не згори, а знизу, не державою, а суспільством. А російська історія написана навпаки як історія російської держави. Це [наша] історія громадянства проти [їхньої] історії підданства». У своїх аргументах проти російських історичних фейків, у дискусіях, важливо пам'ятати, що коли йдеться про минуле – то мова про інші країни, а не про ті, які існують нині, в нинішніх адміністративних кордонах. Очевидно, що «російський» – це не «руський». Для посилення аргументації необхідно «використовувати паралелі», наприклад, нікому на думку не спадає «називати ацтеків чи майя сучасною Мексикою». І завжди пам'ятати, що маніпуляції з історією призводять до політичної напруги, а саме такі маніпуляції і є частиною глобального прагнення росії уярмлення, знищення України та українців [7].

У проєкті «Історичний спротив» докторка історичних наук з Інституту історії національної пам'яті НАН України, знана дослідниця українського виміру Другої світової війни Олена Стяжкіна головну увагу зосередила на обґрунтуванні того, які ж наративи російської історичної пропаганди є найбільш небезпечними для нас на сьогодні.

На її думку, це: «українські націоналісти – зрадники», «українці – зрадники», «українці були на боці фашистів, а руський народ всіх переміг» [9]. Росіяни з різним ступенем інтенсивності просувають ці наративи ще з другої половини 1940-х рр. Вже в наші дні їх «осучаснили», наклавши на матрицю фейки про Правий сектор та азовців як затятих нацистів та садистів. Що особливо небезпечно, такі погляди активно торпедуються російською пропагандою в європейських країнах, створюючи відповідний образ в свідомості пересічних європейців та й багатьох владних політиків. Таким чином, радянські історії про «звірства бандерівців» трансформувалися в «звірства українських нацистів» всіх мастей та створюють «ширму» від справжніх звірств «руських асвабадітелів».

Міф про братні народи, про «братерство російського і українського народів» був досить живучим в українському суспільстві навіть після 2014 р. За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, у 2017 р. 27,2% опитаних вважали, що українці й росіяни й надалі залишаються братніми народами. Соціологічне опитування 23-31 травня 2023 р. зафіксувало лише 3,8% прихильників «братерства». У 2017 р. 49,6% респондентів вважали, що українці і росіяни були братніми народами, але вже не є такими, тоді як у 2023 р. цей відсоток дещо знизився – 47,7% опитаних; 16% респондентів вважали, що українці і росіяни ніколи не були братніми народами, у 2023 р. таких опитаних стало вже 43,2%; не змогли відповісти на питання – 7,1% і 5,3% відповідно. Особливо помітні зміни у поглядах жителів південних та східних областей України: у 2017 р. 57% мешканців східних областей вважали, що українці й росіяни – брати з давніх-давен і назавжди. Станом на 2023 р. цю точку зору підтримали 10% опитаних. У південних областях – 45% і 3% відповідно. У центральних областях 48% респондентів вважають, що колись українці і росіяни були братніми народами, тепер такими не є; 61,5% опитаних жителів західних областей переконані, що братніми народами українці та росіяни ніколи не були. Під час соціологічного опитування був використаний метод face-to-face. Воно охопило 2020 респондентів віком від 18 років (похибка не перевищує 2,3%). Опитування провели у: Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та Києві. Також в тих районах, де дозволила безпекова ситуація (Запорізька, Миколаївська, Харківська, Херсонська області) [10]. Як бачимо з вище наведених

цифр, повномасштабне вторгнення суттєво розхитало підвалини чи не найживучішого історичного фейку російської пропаганди про «братні народи». Однак, існування до сих пір навіть кілька відсотків людей, які вірять у цей міф про «братерство російського і українського народів» – це насправді дуже багато. Тому Україні необхідно докладати максимально зусиль для остаточного розвінчання цього фейку, починаючи ще зі шкільної лави і закінчуючи художніми фільмами, підкастами, науковими заходами тощо.

На особливу увагу заслуговує запущений на інтернет-майданчику «Суспільне Культура» проект про історію пропагандистського впливу росії на Україну, що важливо, контент був опублікований двома мовами, українською та англійською – для поширення інформації за кордоном. Таким чином, значно розширюється читацько-глядацька аудиторія та розуміння впливу тих чи інших пропагандистських кліше на англomовну частину світу. А, отже, позитивно впливає й на можливості України, методи та форми протистояння згубному впливу російської пропаганди. Зокрема, серед тем історичних міфів та фейків, якими жонглює російська пропагандистська еквілібрристика, «Суспільне Культура» проаналізували такі, як:

- «москва третій Рим» (перша згадка 1523 р. – чернець Філофей Псковський сформулював доктрину про москву як «оплот православ'я», після «першого Риму» – осердя католицизму та «другого Риму» – Константинополя після захоплення турками-османами у 1453 р.). Але поза увагою такого підходу залишаються очевидні факти – у світі чимало країн, де історія православ'я має значно глибше занурення в історію, аніж у москві; [11]

- «Україна – окраїна» – у російській пропаганді слово «окраїна» трактується як щось меншовартісне, не варте уваги, що не може жодним чином претендувати на власну державність. Тоді як «значно ймовірнішим виглядає трактування цієї назви як «окраїни Русі», тобто кордонів Київської землі та її південних сусідів»;

- «Українці та росіяни – один народ» – історичні факти спростовують цю єдність (на прикладі мови та релігії);

- «Україна Володимира Ілліча Леніна» – ці слова з виступу путіна 21 лютого 2022 р., де він пояснював «необхідність» визнання так званих лнр-днр. Напевно, в цих своїх «історичних перлах» російський диктатор апелює до окупації українських земель більшовиками та створення маріонеткової Української Народної Республіки. Оскільки для путіна розпад СРСР – одна з найбільших геополітичних катастроф ХХ ст., то таке бачення цілком вписується в його фанатичне прагнення реабілітації Союзу бодай хоч в якомусь форматі.

- «ОУН та УПА – нацисти». Цей фейк ширився радянською пропагандою й був успішно успадкований російською. Але, по-перше, ні ОУН, ні УПА не були визнані рішенням Нюрнберзького трибуналу злочинними організаціями; по-друге, «щоби знайти підтримку в питанні відродження української державності, ОУН дійсно співпрацювала з Німеччиною. Але метою цієї співпраці була боротьба зі злочинним радянським режимом. Проте й та співпраця, ніколи не була інституціональною, а проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 року закінчилося арештом близько 300 членів ОУН, зокрема Степана Бандери та Ярослава Стецька. 15 членів організації було розстріляно нацистами»;

- «Победобесіє» – фанатичне бажання російської федерації одноосібно вважати себе переможницею у Другій світовій війні, але згадаймо один факт – в лавах збройних сил СРСР було сім мільйонів солдатів-українців! [11].

Цікаво, що вітчизняна історикиня Яна Примаченко у статті «Якби не Україна – не було б Перемоги. Що саме Росія бреше про Другу світову?» по пунктах розбирає брехню росії щодо Другої світової війни. Ця країна події Другої світової війни перетворила на чи не головний міф своїх «духовних скреп», навколо яких базуються пропагандистські наративи. Одним із засадничих аспектів є привласнення виключно собі перемогу у війні, при зневажливому й принизливому трактуванні ролі та місця інших країн-учасниць у цих подіях. Як зазначила дослідниця, «росія почала використовувати пам'ять про Другу світову війну як інструмент своєї агресії у 2005 році, після Помаранчевої революції. путін вбачав у перемозі Віктора Ющенка руку Заходу. кремль сприймав це як приниження і вирішив готувати реванш». Саме тоді, обтрусивши від нафталіну георгіївську стрічку, кремлівські пропагандисти, у 60-ту річницю завершення Другої світової війни, розгорнули з небаченою силою помпезні акції, пов'язані з «Великою вітчизняною війною» та «победобесієм». Оскільки Україна не бажала «стати стрункою» під прапори «старшого брата», то протягом кількох років російська пропаганда доклала чимало зусиль для паплюження внеску України та українського народу в перемогу над нацизмом. Сама подача інформації про події Другої світової війни російською пропагандою – вкрай маніпулятивна та заполітизована. Це стосується хронологічних рамок (обмеження лише 1941-1945 рр.); замовчування співпраці СРСР й Німеччини протягом 1939-1941 рр.; підрахунків демографічних втрат у війні; внеску українців у перемогу, як на полі бою, так і в тилу. Яна Примаченко ставить запитання «Чи варто Україні дискутувати про

Перемогу в російському стилі?». Очевидно, що ні, тому що українці пройшли Другу світову війну в різних формуваннях та по різні боки фронту: Червона радянська армія, радянські партизанські загони, лави УПА, загони французького, югославського, словацького рухів опору, армії Канади, США, Австралії, Британії... У нас своя ціна перемоги і свій вимір втрат, і своя історична пам'ять [12].

Аналіз масштабної дезінформаційної кампанії, яку росія провела перед повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 р., стрижневою основою якої стала інтерпретація історичного минулого з дискредитацією України як держави, як такого собі історичного непорозуміння на політичній карті світу стало предметом обговорення в дискусії 22 лютого 2023 р. на історичному факультеті Принстонського університету, де Яна Примаченко, як запрошений науковець, обґрунтувала важливість боротьби з історичними наративами у розумінні російської військової агресії [13].

Ще одним основоположним стрижнем російської пропаганди в царині історії є звернення до більш глибоких історичних пластів задля обґрунтування величі й тяглості росії як країни з потужним державотворчим потенціалом та претензіями на гегемонію в світі. Задля цього в орбіту пропагандистських кліше залучено трактування історії Русі як історії росії. Ця пропаганда використовується як для внутрішнього користування з метою консолідації російського народу, так і для агресивної політики кремля щодо України. Своїми витокami фейк про «єдину наступницю Русі» росію сягає більш давнього кліше про «колиску трьох братніх народів». Але, спираючись на низку археологічних та історичних джерел, професор Леонід Залізник чітко вказує: «на відміну від українців, які є прямими етнічними нащадками людності княжого Києва, Галича, Чернігова, російська та білоруська етнічна специфіка є прямим продуктом їхнього саморозвитку в умовах власних етнічних територій. Отже, росіяни та білоруси є нащадками стародавнього Києва такою мірою, як литовці, українці чи узбеки є етнічними спадкоємцями державотворчого етносу російської імперії. Звичайно, культура останніх увібрала елементи культури російської митрополії, але від цього вони не стали росіянами. <...> Київська Русь – перша українська держава, підвалина державної історії України» [14, С. 143]. Всебічно аналізуючи історико-культурний розвиток України та росії, дослідник переконливо доводить: «Україна та росія історично належали до різних типів цивілізації. Якщо Україна своєю історичною долею, з часів Київської Русі до кінця XVIII ст., була нерозривно пов'язана з Європою, то росія розвивалася як деспотія східного типу. Тому не

можна включати Київську Русь до російської історії як перший етап розвитку російської держави. Ці державні утворення принципово відрізняються способом виробництва, суспільними відносинами, напрямками економічних, політичних, культурних та духовних зв'язків» [14, С. 172]. Звернемо увагу, що ці факти, ідеї та докази Леонід Залізник оприлюднив задовго до того, як тема привласнення історії Русі стала однією із провідних в російській пропаганді.

З фанатичним прагненням російської пропаганди привласнити собі історію Русі тісно пов'язаний ще один фейк – «Крим – колыска хрещення Русі та святиня російського християнства». Даний фейк своїми витокami сягає часів російської імперії, так само, як і низка інших історичних фейків, пов'язаних з історією Криму, про що, зокрема, активно доносить до широкого загалу історикiня, громадська діячка Гульнара Абдулаєва. Наприклад, в серпні 2023 р. в Україні стартував культурно-мистецький проєкт «Zincir/Ланцюг – Ланки пам'яті» за сприяння Українського культурного фонду, мета якого – популяризація історії та культури корінних народів Криму.

Ця популяризація історії та культури корінних народів Криму відбувається, зокрема, й через розвінчання таких історичних фейків російської пропаганди, як: «Крим – не земля кримських татар», «Крим наш» – споконвічно руська земля», «Севастополь – місто російської слави», «росія намагається зберігати культурне надбання Криму», «українці і кримські татари – споконвічні вороги» [15]. Загалом, ці фейки своїм корінням сягають ще XVIII ст., до їхнього «вдосконалення» та нарощування нових «подробиць» долучилася свого часу радянська пропаганда, а вже в пострадянській та путінській росії вони набули нового звучання та стали потужним інструментом військової агресії. Скажімо, задля заперечення права кримських татар на їхню батьківщину Крим, російська пропаганда вдається до фальсифікацій щодо матеріальної спадщини: кримськотатарського архітектора XIV ст. Абдуль-Азіза Юсуфа, будівничого мечеті хана Узбека (найстаріша мечеть Криму, 1314 р.), називають «іранцем». Така ж сама доля з переінакшенням етнічного походження спіткала архітектора й декоратора XVIII ст. Омера, творінням якого є усипальниця Діляри Бікеч (дружини кримського хана Кирил Герає) та Золотий кабінет у Бахчисарайському палаці [15].

Щодо ще однієї сакральної для росіян фрази «Крим-наш», то вона також базується на фейкових уявленнях про, зокрема, етнічний склад Криму. Так, Гульнара Абдулаєва наводить статистичні дані: у 1795 р. росіян в Криму проживало лише 4,3%, у 1864 р. – вже 28,5%, 1939 р. –

49,6%. За даними першого повоєнного (тобто, після Другої світової війни) перепису населення 1959 р. у Криму вже було майже 72% російського населення. На такі показники вплинула і примусова депортація кримських татар та інших народів з півострова у 1944 р., й загалом переселенська політика СРСР. Напевно, вплив мала й мода записати себе росіянином/росіянкою, а не кимось іншим. До зміни етнічного обличчя додалися й топографічні зміни. Ще з 1783 р., після анексії Кримського ханства російською імперією, почалося перейменування кримських міст і сіл: Акмесджит – Сімферополь, Кезлев – Євпаторія, Кефе – Феодосія, Кереч – Керч, Ак'яр – Севастополь та ін. Наступна хвиля перейменувань прокотилася півостровом вже після 1944 р.: гори К'ош Кая – Кішка, Аю-Даг – Ведмежа гора, скеля Шайтан К'апу – Золоті ворота та ін. Не були перейменовані хіба що Бахчисарай, Судак та Балаклава. Буквально за кілька років топографічний образ Криму майже повністю змінився на радянські назви та радянську естетику культурного простору [15].

Вагомий внесок в аналіз ключових наративів російської пропаганди щодо історії України зроблено колективом українських істориків за редакцією Володимира Єрмоленка ще 2019 р. у книзі «Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна». В основі джерельної бази даного дослідження – понад 850 тисяч дописів в соціальних мережах, у яких йдеться про різноманітні історичні наративи, які активно гуляють віртуальним світом, заповнюючи свідомість мільйонів користувачів. Після збору інформації групою аналітиків до роботи долучилися вітчизняні історики з дослідницького проекту «ЛікБез. Історичний фронт». Їх дослідницьку увагу було зосереджено навколо шести наративів, які безпосередньо стосувалися історії України та використанням цих наративів у політичних цілях:

- «Україна – це невдала тінь Росії»;
- «Україна – це штучний проєкт Заходу»;
- «Крим, Донбас і південний схід України – це Росія»;
- «СРСР – потужна імперія, Сталін – герой»;
- «Усі українські націоналісти були фашистами»;
- «Україна забула про перемогу над нацизмом» [16].

Найбільш цікавим є те, що відповіді українських істориків на ці російські пропагандистські вкиди тут сформовані двома блоками: відповіді учасників проєкту «ЛікБез. Історичний фронт» (Кирило Галушко, Яна Примаченко, Геннадій Єфіменко, Сергій Громенко, Іван Гоменюк) та відповіді найвідомішого українського історика, професора Ярослава Грицака [16]. Автори наголошують, що ці наративи – значно

глибші й небезпечніші, всеохопніші, аніж просто фейк. Це – справжня ре-візія історії крізь приціл автомата російських снайперів, які цілять не просто в людей, а на цілі нові покоління вперед, прагнучи запустити механізм ментального знищення українців як нації та всього українського.

Ще одна серйозна відповідь на російську антиукраїнську пропаганду в царині історії – ютуб-канал «Історія Без Міфів», який має понад 750 тисяч підписників [17] та є чи не найбільш масовим інтернет-проектом в Україні, присвяченим історії України та світу. Історик Владлен Мараєв, один із співвласників ютуб-каналу «Історія Без Міфів», в одному зі своїх інтерв'ю звернув увагу на використання історії як зброї в російсько-українській війні: «Вона [історична пропаганда – Авт.] величезна. росія дійсно використовує історію як зброю, але це скоріше державна пропагандистська політика, вона надзвичайно потужна. Ми бачимо, що путін трохи таки помішаний на історичних питаннях. <...> Але це чисто міфологізовані стереотипи, які там вкорінені і які вони намагаються поширювати по всьому світу. Мовляв, українців не існує, Україну створили більшовики» [18]. Слід віддати належне висновкам Владлена Мараєва щодо необхідності «все це аргументовано знищувати, руйнувати, не залишаючи каменя на камені від цієї брехні та фейків» [18]. Ефективним для цього є об'єднання зусиль наукової спільноти України, особливо наукової історичної спільноти, державна підтримка інформаційної політики у виході на міжнародну арену для впливу різними мовами (англійською, німецькою, французькою, італійською, іспанською, польською та ін.).

Надзвичайно важлива у нашому протистоянні, у нашій боротьбі проти російських історичних фейків підтримка закордонних колег. Напевно, найбільше у вітчизняному інформаційному просторі відоме ім'я відомого американського історика, професора історії Єльського університету Тімоті Снайдера. 25 лютого 2022 р. в одній із своїх інтернет-мереж, він закликав допомогти Україні та підтримати її, в тому числі й грошима. А також кількома реченнями, але дуже влучно, пояснив для світової спільноти різницю між Україною і росією [19]. На наш погляд, американський дослідник, який багато років вивчає історію України та неодноразово бував в нашій країні, в тому числі й після повномасштабного вторгнення, дуже влучно охарактеризував місце історії в сьогоденні країни та росії: «Але загалом у той час, як росіяни щодалі більше звертаються до міфічної та неадекватної (нереалістичної) версії свого минулого, українці за останній рік певною мірою відкрилися для своєї історії» [20]. Тімоті Снайдер неодноразово

наголошував на ототожненні історії і політики в промовах путіна, в політиці росії. І в тому є небезпека, адже коли відбувається злиття історії й політики, то на авансцену виходять псевдоміфи, скеровані на досягнення тих чи інших ідеологічних цілей, часто воєнним або репресивним шляхом.

Доречним буде також підкреслити, що, як зазначив Е. Гобсбаум, «ми не відаємо, куди йдемо. Ми тільки й знаємо, що історія привела нас до ось цього моменту <...>. І все ж таки нам зрозуміла одна річ. Якщо людству судилося мати розпізнаване майбутнє, його не досягти затягуванням туди, у прийдешнє, минулого чи теперішнього. Якщо ми намагатимемося вибудувати третє тисячоліття на цій основі, то зазнаємо невдачі. А ціною невдачі, себто альтернативою зміненому суспільству, буде пітьма» [21, С. 520]. І от саме у таку пітьму намагається затягнути Україну та українське суспільство російська федерація.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, важливо усвідомити, що історичні фейки створені та поширюються для спотворення, розмивання реальної ситуації, накладання інших світоглядних матриць, потрібних для досягнення тих чи інших політичних цілей. Історичні фейки – це частина інформаційної війни. Більшість історичних фейків російської пропаганди щодо історії України сягають своїми витокami ще імперських або радянських часів. Для гідної відсічі російським пропагандистським наративам, пов'язаним з фальсифікацією історії України, необхідне єднання вітчизняної наукової спільноти, державна підтримка в інформаційній політиці, орієнтири не лише на внутрішніх, а й на зовнішніх споживачів «історичної продукції».

Література:

1. English O. Fake History: Ten Great Lies and How They Shaped the World: Welbeck, 2022. 352 p.
2. Альтернативна історія: як росія прагне анексувати Київську Русь: Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. 28.10.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3279397-alternativna-istoria-ak-rosia-pragne-aneksuvati-kiiivsku-rus.html> (дата звернення 15.10.23).
3. Василь Павлов: в основі міфу повинна лежати правда : Військовий кур'єр. 12.07.2021. URL: <https://mil.co.ua/vasyl-pavlov-v-osnovi-mifu-povynna-lezhaty-pravdaintervyu/> (дата звернення 15.10.23).
4. Марутян Р. Смыслові війни сучасності: український вимір : Matrix Divergent. 13.03.2017. URL: <https://matrix-info.com/rosiya-gotuyetsya-do-velykoyi-vijny-tu/> (дата звернення 20.10.23).
5. Теперік Д., Сеньків Г., Дубов Д., Покальчук О., Мірошкін І., Ілюк О. та ін. Стейка Україна – крихка мозаїка? Суспільство, медіа, безпека і перспективи : Таллінн: Міжнародний центр оборони та безпеки. 2021. 90 с. URL: https://icds.ee/wp-content/uploads/2021/09/ICDS_Report_Resilient_Ukraine_Delicate_Mosaic_Teperik_et_al_September_2021_UA.pdf (дата звернення 20.10.23).

6. Шандро В. Війна і російська пропаганда. Розбираємо історичні міфи з промови Путіна: Інтерв'ю з істориком К. Галушко. Суспільне. Культура. 23.02.2022. URL: <https://suspilne.media/209611-vijna-i-rosijska-propaganda-rozbiraemo-istoricni-mifi-z-promovi-putina/> (дата звернення 18.10.23).

7. Ярослав Грицак: як виник міф про «братні народи»? Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynyk-mif-pro-bratni-narody> (дата звернення 20.10.23)

8. Синопис Київський. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm> (дата звернення 18.10.23).

9. Олена Стяжкіна: війна в Україні та розпад імперій : Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/olena-styazhkina-yaki-naratyvy-rosiyskoyi-propagandy-dosistano-vlyat-zagrozu> (дата звернення 17.10.23).

10. Війна Росії проти України остаточно розвіяла міф про братерство російського та українського народів : Соцопитування. Interfax-Україна. Інформаційне агентство. 21.08.2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/press-conference/930031.html>

11. Шпет Я. Як розвивалася російська пропаганда : Суспільне. Культура. 04.04.2022. URL: <https://suspilne.media/224927-ak-rozvivalasja-rosijska-propaganda/> (дата звернення 18.10.23).

12. Примаченко Я. Якби не Україна – не було б Перемоги. Що саме Росія бреше про Другу світову? : Локальна історія. 08.05.2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/rosiia-breshe-pro-drugu-svitovu-bo-bez-ukrayini-ne-peremogla-b/> (дата звернення 20.10.23).

13. Historical Fakes in Russian Media during the First Phase of the Russian Aggression against Ukraine (2014-2016) : Ukrainian Research Institute Harvard University. URL: <https://huri.harvard.edu/event/prymachenko-2023> (дата звернення 17.10.23).

14. Залізник Л. Від склавинів до української нації : К. : Бібліотека українця, 2004. 258 с.

15. Господаренко О. Вкрадена спадщина. Які міфи про Крим поширює Росія. Інтерв'ю з Гульнурою Абдулаєвою. Dsnews.ua. 11.10.2023. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/society/vkradena-spadshchina-yaki-mifi-pro-krim-poshiryuye-rosiya-11102023-488495?fbclid=IwAR0Aaf_crKUJJYi6UyXO4YfUhn6p_7J0Ze7vJvIUSNajDH9kvMyL9-8A7SM (дата звернення 15.10.23).

16. Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна : за ред. В. Єрмоленка. К.: К.І.С., 2019. 99 с.

17. Історія Без Міфів. YouTube URL: <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv> (дата звернення 15.10.23).

18. Війна, російська пропаганда, дерусифікація – інтерв'ю з істориком Владленом Марасвим : Суспільне. Культура. 01.08.2022. URL: <https://suspilne.media/266667-vijna-rosijska-propaganda-derusifikacija-intervu-z-istorikom-vladlenom-maraevim/> (дата звернення 16.10.23).

19. Snyder T. A few ways to help Ukrainians. A senseless war of aggression is underway. You can do something : Thinking about... 25.02.2022. URL: https://snyder.substack.com/p/a-few-ways-to-help-ukrainians?utm_source=url (дата звернення 16.10.23).

20. Безп'ятчук Ж. Тімоті Снайдер: «Під час нинішньої війни путін говорив відверто нацистські речі» : BBC. News Україна. 10.09.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/сбрдрр9х23во> (дата звернення 15.10.23).

21. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку: пер. з англ. О. Мокровольський. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 544 с.

References:

1. English, O. (2022). *Fake History: Ten Great Lies and How They Shaped the World*. Welbeck. 352.

2. Alternatyvna istoriia: yak rosiia prahne aneksuvaty Kyivsku Rus [Alternative history: how russia seeks to annex Kyiv Rus]. *Ukrinform. Multymediina platforma inomovlennia Ukrainy. Ukrinform. - Multimedia platform of a foreign language of Ukraine Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3279397-alternatyvna-istoria-ak-rosiia-prahne-aneksuvati-kiivsku-rus.html> [in Ukrainian].

3. Vasyl Pavlov: v osnovi mifu povynna lezhaty pravda (2021). [Vasyl Pavlov: a myth must be based on truth]. *Viiskovyi kurier - Military courier*. Retrieved from <https://mil.co.ua/vasyl-pavlov-v-osnovi-mifu-povynna-lezhaty-pravdaintervyu/> [in Ukrainian].

4. Marutian, R. (2017). Smyslovi viiny suchasnosti: ukrainskyi vymir [Meaning wars of modernity: the Ukrainian dimension]. *Matrix Divergent*. Retrieved from <https://matrix-info.com/rosiya-gotuyetsya-do-velykoyi-vijny-tu/> [in Ukrainian].

5. Teperik, D., Senkiv, H., Dubov, D., Pokalchuk, O., Miroshkin, I., Iliuk, O., et al. (2021). *Stiika Ukraina – kryhka mozaika? Suspilstvo, media, bezpeka i perspektyvy*. [Is Ukraine a fragile mosaic? Society, mass media, security and prospects]. *Tallinn: Mizhnarodnyi tsentr oborony ta bezpeky - Tallinn: International Center for Defense and Security* . [in Ukrainian].

6. Shandro, V. (2022). Viina i rosiiska propahanda. Rozbyraiemo istorychni mify z promovy Putina [War and Russian propaganda. We analyze historical myths from Putin's speech]. *Suspilne. Kultura. - Public. Culture*. Retrieved from <https://suspilne.media/209611-vijna-i-rosijska-propaganda-rozbiraemo-istorichni-mifi-z-promovi-putina/> [in Ukrainian].

7. Yaroslav Hrytsak: yak vynyk mif pro «bratni narody»? Ukrayins'kyi instytut natsional'noyi pam'yati [Yaroslav Hrytsak: how did the myth of "fraternal nations" arise? Ukrainian Institute of National Memory] [in Ukrainian]. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynyk-mif-pro-bratni-narody> (дата звернення 20.10.23).

8. Synopsys Kyivskiyi [Synopsis of Kyiv]. *Izbornyk - Elector*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm> [in Ukrainian].

9. Olena Stiazhkina: viina v Ukraini ta rozpad imperii (2022). [Olena Styazhkina: the war in Ukraine and the collapse of empires]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty - Ukrainian Institute of National Memory*. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/olena-styazhkina-yaki-naratyvy-rosiyskoyi-propagandy-dosi-standovlyat-zagrozu> [in Ukrainian].

10. Viina Rosii proty Ukrainy ostatochno rozviiala mif pro braterstvo rosiiskoho ta ukrainskoho narodiv – sotsopytuvannia (2023). [Russia's war against Ukraine finally dispelled the myth of the brotherhood of the Russian and Ukrainian peoples – polls]. *Interfax-Ukraina. Informatsiine ahentstvo - Interfax-Ukraine. Information agency*. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/press-conference/930031.html> [in Ukrainian].

11. Shpet, Ya. (2022). Yak rozvyvalasia rosiiska propahanda [How Russian propaganda developed]. *Suspilne. Kultura. - Public. Culture*. Retrieved from <https://suspilne.media/224927-ak-rozvyvalasa-rosijska-propaganda/> [in Ukrainian].
12. Prymachenko, Ya. (2022). Yakby ne Ukraina – ne bulo b Peremohy. Shcho same Rosiia breshe pro Druhu svitovu? [If it were not for Ukraine, there would be no Victory. What exactly is Russia lying about the Second World War?]. *Lokalna istoriia. - Local history*. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/texts/statti/rosiia-breshe-pro-drugu-svitovu-bo-bez-ukrayini-ne-peremogla-b/> [in Ukrainian].
13. Historical Fakes in Russian Media during the First Phase of the Russian Aggression against Ukraine (2014-2016). *Ukrainian Research Institute Harvard University*. Retrieved from <https://huri.harvard.edu/event/prymachenko-2023>
14. Zalizniak, L. (2004). *Vid sklavytiv do ukrainskoi natsii* [From the Sklavins to the Ukrainian nation]. Kyiv: Biblioteka ukraintsia. [in Ukrainian].
15. Hospodarenko, O. (2023). Vkradena spadshchyna. Yaki mify pro Krym poshyriue Rosiia. [A stolen legacy. What myths about Crimea does Russia spread] *Dsnews. - Dsnews*. Retrieved from https://www.dsnews.ua/ukr/society/vkradena-spadshchina-yaki-mifi-pro-krim-poshiryuye-rosiya-11102023-488495?fbclid=IwAR0Aaf_crKUJYi6UyXO4YfUhn6p_7J0Ze7vJvIUSNajDH9kvMyL9-8A7SM [in Ukrainian].
16. Yermolenko, V. (Eds.). (2019). *Re-viziia istorii. Rosiiska istorychna propahanda ta Ukraina* [Re-vision of history. Russian historical propaganda and Ukraine]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
17. Istoriiia Bez Mifiv [History Without Myths]. *YouTube*. Retrieved from <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv> [in Ukrainian].
18. Viina, rosiiska propahanda, derusyifikatsiia - interviu z istorykom Vladlenom Maraevym (2022). [War, Russian propaganda, de-Russification — an interview with historian Vladlen Maraev]. *Suspilne. Kultura. - Public. Culture*. Retrieved from <https://suspilne.media/266667-vijna-rosijska-propaganda-derusifikacia-intervu-z-istorikom-vladlenom-maraevim/> [in Ukrainian].
19. Snyder, T. (2022). A few ways to help Ukrainians. *Thinking about....* Retrieved from https://snyder.substack.com/p/a-few-ways-to-help-ukrainians?utm_source=url
20. Bezpiatchuk, Zh. (2023). *Timoti Snaider: «Pid chas nynishnoi viiny Putin hovoryv vidverto natsyystski rechi»* [Timothy Snyder: During the current war, Putin said openly Nazi things]. *BBC. News Україна - BBC. News Ukraine*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pdrp9x23vo> [in Ukrainian].
21. Hobsbaum, E. (2001). *Vik ekstremizmu. Korotka istoriia XX viku* [The age of extremism. A brief history of the 20th century]. (O. Mokrovolskyi Trans). Kyiv: Vydavnychy dim «Alternatyvy». [in Ukrainian].